

Coronajuwelen 2021 – 2023: Kennismaken met het Hollandse landschap op een andere manier

Cultuurhistorische toelichting bij de TeVoet-wandelingen in het kader van het project Coronajuwelen, 2021-2022.

Versie 24-05-2023

Inhoud

- a. Algemeen: het ontstaan van het landschap in West-Nederland
 1. Toelichting bij de regio Duin- en Bollenstreek
 2. Id. Noordelijke Veenstreek - Meren en plassen
 3. Id. Zuidelijke Veenstreek: Rivieren en Waarden
 4. Id. De Haaglanden
 5. Id. Delfland en Schieland
 6. Id. Rijnmond
 7. Id. De Zuid-Hollandse Eilanden

Inleiding

Wil je wel eens weten hoe het landschap van west-Nederland is ontstaan en waarom het is zoals het is? Dan moet je gaan wandelen in Zuid-Holland, het gebied waar in de diverse regio's de belangrijkste karakteristieken van het ontstaan van dat landschap door duizenden jaren inwerking van natuur en mens goed zijn te herkennen.

Om je te helpen de mooiste wandelroutes te vinden heeft Jaap Mels, de TeVoeter die de wandelmogelijkheden hier goed kent, zijn wandelroutes - natuurlijk zoveel mogelijk onverhard - op papier gezet. Deze zijn als Coronajuwelen gepubliceerd in een serie artikelen in Lopend Vuur en op de TV-website, zie Tabel. In dit artikel geven we per regio een aanvullende cultuurhistorische toelichting.

Regio	Lopend Vuur	TV-Wandelroutes Coronajuwelen	TV-Jubileumroutes	Overige TV-wandelroutes
Duin- en Bollenstreek	1-2022	WR 030-A/B/C/D/E	3	34
Noordelijke Veenstreek	1-2022	WR 031-A/B		
Zuidelijke Veenstreek/ Rivier- en waardenstreek	1-2023	WR 047-A/B/C/D, WR 049-A/B, WR 031-C/D/E/F/G/H	1, 20, 21, 23, 22, 26	32, 42, 44,
Haaglanden	3-2022	WR 039-A/B/C,	3	34
Schieland en Delfland	3-2022	WR 040-A/B/C/D/E WR 043-A/B		3, 5, 9, 18
Rijnmond	1-2023	WR 040-A, WR 043-A/B/C/D		
ZH-eilanden	1-2023	WR 045-A/B, WR 046-A/B, WR 048-A/B		

Tabel: TV-Wandelroutes Coronajuwelen: TeVoet-Wandelroutes gemaakt door Jaap Mels. TV-Jubileumroutes: TeVoet-Jubileumroutes in hetzelfde gebied. Overige TV-wandelroutes: overige TeVoet-wandelroutes in hetzelfde gebied

Op de website vind je in het menu/Wandelroutes vind je onder het "Overzicht Wandelroutes" nog veel meer door TV gepubliceerde onverharde wandelroutes in heel Nederland.

a. Algemeen: Het ontstaan van het landschap in West-Nederland

Het landschap van West-Nederland is goeddeels gevormd na de laatste Europese ijstijd, het Weichselien, zo'n 11.650-117.000 jaar geleden. Toen bereikte het landijs vanuit het noorden Nederland weliswaar niet, maar hier heerste wel een streng toendraklimaat met zeer lage temperaturen en harde poolwinden. Door de massale ijsvorming stond de Noordzee grotendeels droog: de zeespiegel stond zo'n 120-130 m lager dan nu, Engeland maakte deel uit van het Europese vasteland. De kustlijn lag zo'n 600 km verder naar het noordwesten, in het zuiden stond Het Kanaal tot voorbij Calais goeddeels droog.

Daar kwam verandering in toen de aarde weer begon op te warmen, zo'n 11.650 jaar geleden. Het landijs begon te smelten, rivieren gingen weer stromen, de zeespiegel begon te stijgen, zo'n 8.000 jaar geleden verdween de vaste verbinding tussen Engeland en het vasteland weer onder water. Dit proces ging door tot zo'n 6.000 jaar geleden: de zeespiegel had toen ongeveer het huidige niveau bereikt. (Waarom die opwarming toen stopte is niet helemaal duidelijk; vermoedelijk heeft dat te maken met variaties in de afstand van de aarde tot de zon of variaties van de stand van de aardas t.o.v. de zon; ook zonnevlekken zouden een rol kunnen spelen.)

Dit langzame proces heeft de kust van Nederland fundamenteel bepaald. De bodem bestond tot ver van de kustlijn uit oudere rivierafzettingen, grotendeels pleistoceen zand. Na het herstel van de open waterverbinding onder Engeland langs werd onze kustvorming bepaald door twee getijdengolven en de zeegolven onder invloed van de wind. De eerste getijdengolf komt door Het Kanaal langs België en Zeeland naar een keerpunt linksom ter hoogte van de Hollandse kust om dan uit te doven. De tweede (grotere) getijdengolf komt langs de oostkust van Engeland naar beneden en stroomt dan langs de Doggersbank en de Waddenkust naar Denemarken om daar uit te doven. Onafhankelijk daarvan veroorzaakt de wind golven aan het oppervlak van de zee: vanwege de maatgevende windrichting staan deze overwegend recht op de kust. Met de verschillende getijdenhoogten en stroomsnelheden langs de kust hebben deze factoren geleid tot drie karakteristieke kustvormen die voor ons van belang zijn. In het midden de Hollandse kust met een gemiddeld getijdenverschil minder dan 2 m (een gesloten duinenkust), daaronder en daarboven de Zeeuwse en de westelijke Waddenkust met een getijdenverschil van 2 tot 4 m (met een open structuur en relatief grote eilanden); verderop de oostelijke Waddenkust met een getijdenverschil groter dan 4 m (met kleinere eilanden en grotere openingen daartussen).

1. De Duin- en Bollenstreek

De Duin- en Bollenstreek beslaat globaal het gebied ten westen van de lijn Leiden-Haarlem tussen de Oude Rijn en de Amsterdamse Waterleidingduinen. Hier ben je aan de Hollandse kust, die globaal ligt tussen Schoorl en Ter Heijde.

Toen de zeespiegelstijging langzamerhand tot een einde kwam begon de kustvorming. In het overgangsgebied van de zee naar het vasteland voerden de wind- en getijdengolven bij voortduring zand en klei aan. Langs onze hele kust ontstonden hierdoor daar waar de zee voldoende ondiep was strandwallen, tussen de wallen strandvlakten. De strandwallen groeiden langzamerhand uit tot boven de zeespiegel, drooggevallen zand werd opgeblazen en er ontstonden duinen. Met de doorgaande aanvoer van zand uit zee ontstonden vóór de eerste wallen nieuwe wallen en duinen, waarmee de kust zo'n 5-10 km naar voren uitgroeide. Achter de duinen ontstond een uitgestrekt lagunengebied, de voedingsbodemp voor de latere Veenstreek.

In de Duin- en Bollenstreek zijn alle kenmerken van het Hollandse kustlandschap goed te zien: een gesloten kustlijn, betrekkelijk hoge duinen op oude strandwallen, daarachter uitgestrekte veengebieden. De kustlijn ligt globaal zuid-noord, de richting van de getijdenstroom in dit gebied; de strandwallen en duinen parallel hieraan, haaks op de richting van de maatgevende windgolven.

Vanaf zo'n 5.700 jaar geleden vestigden zich hier de eerste mensen op de strandwallen, duinen en kreekruggen, waar ze met droge voeten konden wonen. Ze leefden van de jacht op herten en ander wild en visten in de Noordzee en de krekken en vennen in het binnenland, op de strandvlakten konden ze granen en andere producten telen. In de Romeinse tijd, zo'n 2.000 jaar geleden, werd het wat drukker: de Romeinen bouwden een serie vestingplaatsen langs hun noordgrens, de "limes", die de (Oude) Rijn volgde. Ook langs de handelsroutes die zij in het binnenland aanlegden (in het zompige land overwegend via waterwegen) werden nederzettingen gesticht. Maar verder bleef het land schaars bevolkt.

Rond het jaar 300 n.Chr. trokken de Romeinen zich naar het zuiden terug omdat ze (te) veel overlast ondervonden van steeds binnenvallende Friezen uit het noorden. Na die tijd veranderde het klimaat en kende Holland een zeer natte periode: het hele gebied werd vrijwel onbewoonbaar, de mensen trokken weer weg (men had nog geen middelen als dijken en molens om zich tegen zulke wateroverlast te verdedigen). Pas vanaf de 8ste eeuw werd het weer droger en kwamen er mensen terug. Op de strandwallen werden woontorens en versterkte huizen gebouwd, het land werd verder in cultuur gebracht en de agrarische sector werd gevarieerder.

Vanaf de 11de eeuw heeft de mens een grote invloed gehad op de inrichting van het landschap hier. Dat begon met de ontwikkeling van de geestgronden, die liggen tussen de duinen en het veen. Ze zijn ontstaan toen men begon met het afgraven van duinen om duinzand te gebruiken voor de versterking van de bodem in de steden (Haarlem, Leiden, Amsterdam, Den Haag) die in het veengebied lagen. Het overblijvende vlakke land, de geestgronden, bleek al snel heel geschikt voor het kweken van kruiden en groenten: het mengsel van het kalkrijke duinzand (kalkrijk door de vele schelpdieren die daarin waren afgezet) en veen zorgde daarvoor. Er kwamen kruidenkwekerijen voor medicinale en andere kruiden, de veeteelt kwam tot ontwikkeling evenals de textielindustrie (linnenblekerijen). Ook werd duinzand gebruikt voor de ophoging en egalisatie van landbouwgronden.

De Bollenstreek begon zich pas later te ontwikkelen. Hoewel: eerst was er nog geen sprake van een echte "Bollenstreek". Bloembollen waren onderwerp van wetenschappelijk onderzoek, zoals die van tulp en hyacint, die in de 16de eeuw vanuit Kazachstan via Turkije en Wenen bij de Hortus Botanicus van de Universiteit van Leiden gekomen.

Plaatsen in de Duin- en Bollenstreek

De Duin- en Bollenstreek kent geen grote(re) steden, wel een aantal dorpen met hun eigen karakter. Met de wandelingen in deze serie kom je langs een paar daarvan.

a. De oudste bewoning

De oudste sporen van bewoning zijn gevonden op de oudste strandwallen. Deze zijn ontstaan toen na de laatste ijstijd de zeespiegelstijging tot een einde kwam, zo'n 6.000 jaar geleden. Door verdere aangroei van de duinen liggen ze nu aan de binnenzijde daarvan, waar nu Hillegom, Lisse en Warmond liggen. De eerste mensen die hier naar toe trokken waren vermoedelijk Kelten, die b.v. in een oppidium bouwden (een versterkte opslagruimte), waarvan sporen zijn gevonden in Lisse. Maar van echte nederzettingen was nog geen sprake, en wat er was verdween weer na de Romeinse tijd, zo'n beetje na het jaar 300 n.Chr., in de Hollandse Natte Periode.

Warmond

Na die periode trok Warmond zo'n beetje als eerste bewoners vanwege de aanwezigheid van een kapel. Vanaf de 13de eeuw wordt Warmond belangrijker als de Heer van Warmond een politieke rol gaat spelen en een kasteel bouwt, het "Huys te Warmont". Warmond wordt een "Hoge en Vrije Heerlijkheid", een binnen het Graafschap Holland onafhankelijk gebied (een "staat in de staat"). Dat gaf de "Heer van Warmont" de ruimte om diverse kloosters en kerken te bouwen: Warmond werd een waar religieus centrum (waarbij het leven in de kloosters naar verluid nogal "feestelijk" was!).

Met het begin van de Tachtigjarige Oorlog brak voor Warmond een slechte tijd aan. Ter verdediging van Leiden sloopten de Leidenaren alle grote gebouwen, terwijl Staatse soldaten het dorp tijdens een munitieplunderden. Maar succesvoller werd de Republiek sterker en keerde de rust terug. Met de brokstukken van de sloop werd het Huys te Warmont herbouwd evenals boerderijen en kerken (zij het dat die nu protestants waren).

In de Gouden Eeuw was Warmond een trefpunt van diverse culturele en wetenschappelijke beroemdheden zoals Jan Steen en Antoni van Leeuwenhoek. Dat kwam o.a. doordat steeds meer welvarende stedelingen in deze omgeving "buitenplaatsen" bouwden waar zulke beroemdheden graag op bezoek kwamen; deze trend zette zich door tot in de 18de eeuw voort, toen ook Betje Wolf en Aagje Deken in Warmond kwamen. En het Groot Seminarie dat in 1799 werd geopend hielp daarbij ook.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn veel typisch Warmondse zaken uit de Vrije Heerlijkheid verdwenen zoals de tolpoort, de beurs, het seminarie en de zelfstandigheid: wel gebleven is het fraaie dorpsgezicht, nu officieel beschermd. En gekomen is de watersport, met Warmonds ligging aan de rand van de Kager Plassen een recreatief hoogtepunt!

Lisse

Vanaf de 17de eeuw nam de belangstelling voor bloembollen buiten de academische wereld toe. De rijke stedelingen die op aantrekkelijke plekken in wat nu de Bollenstreek is hun buitenplaatsen bouwden hadden die mooie bloemen ook graag in hun tuinen, zodat er op kleine schaal vooral rond Lisse bollen werd geteeld. Meer en meer werden de omringende duinen afgegraven, bossen werden omgehakt en het land werd geëgaliseerd. Uiteindelijk werd Lisse het centrum van die cultuur, waarmee het volop handel, werkgelegenheid en welvaart kreeg. Maar hierbij is niet alles platgeslagen: zoals in de hele Bollenstreek werden landgoederen waarvan de eigenaren niet megingen in de bollen gespaard en bleven (goeddeels) in de oorspronkelijke staat. In Lisse zie je daar twee voorbeelden van: de landgoederen Wassergeest en Keukenhof.

Hillegom

In de 17de eeuw ontdekten de welgestelden uit Haarlem en Amsterdam de schoonheid van het duingebied ook rond Hillegom en lieten er fraaie buitenplaatsen bouwen (een belangrijk voordeel van Hillegom was de relatief goede bereikbaarheid vanuit die steden.)

Toen in de 19de eeuw met de toenemende welvaart de vraag naar bloembollen in binnen- en buitenland sterk toenam ontdekten bollentelers uit andere gebieden de mogelijkheden voor de teelt daarvan ook hier. Helaas ging deze expansie wel gepaard met een grootschalige afgraving en egalisering van het oude duinlandschap, en afbraak van de meeste oude buitenplaatsen.

b. Bewoning in de duinen

Door de vorming van nieuwe strandwallen groeiden ook de duinen naar voren uit. Mensen vestigden zich maar sporadisch in die duinen omdat de grond daar te schraal was voor de landbouw en de beschikbaarheid van (drink-)water beperkt. Alleen daar waar de zee enigszins toegankelijk was vestigden zij zich: in Katwijk aan Zee en Noordwijk aan Zee.

Katwijk aan Zee

Katwijk aan Zee ligt in de duinen aan de officiële monding van de Rijn in de Noordzee, tot in de 12de eeuw de hoofdstroom van deze rivier. Katwijk is één van de plaatsen waar sporen van de eerste bewoning van de Duin- en Bollenstreek, zo'n 5.700 jaar geleden, zijn gevonden. De riviermonding stelde de mensen in staat gemakkelijk de zee op te gaan voor de visvangst. En om het land vanaf zee binnen te vallen: daarom bouwden de Romeinen hier een (inmiddels in zee verdwenen) castellum om zich daar tegen te beschermen (m.n. tegen de Friezen, de barbaren uit het Noorden). Maar toen werd bij Wijk bij Duurstede de hoofdstroom verlegd naar de Lek vanwege de vele overstromingen in het binnenland, veroorzaakt door het dichtslibben van deze monding. De (Oude) Rijn, die liep van Wijk bij Duurstede via Utrecht en Leiden naar Katwijk, kreeg daardoor veel minder

water te verwerken - met als gevolg dat hij hier nog meer verzandde. Uiteindelijk werd hij in 1122 bij Wijk bij Duurstede helemaal afgedamd en restte hier uiteindelijk alleen het huidige afwateringskanaal.

In de Hollandse Natte Periode verdween het dorp bijna helemaal om vanaf de 14de eeuw weer te groeien; belangrijk waren de binnenvaart en de visserij (tot midden 20ste eeuw had Katwijk de grootste vissersvloot van Nederland!). En sinds het begin van de 20ste eeuw het toerisme. Omdat in de Tweede Wereldoorlog een brede strook van de bebouwing langs de kust moest wijken voor de Atlantikwall is een groot deel van het oorspronkelijke karakter van het dorp wel verloren gegaan.

Noordwijk aan Zee

In Noordwijk aan Zee zijn ook sporen van bewoning uit de oudste tijd gevonden, maar van echte bewoning is pas sprake sinds de 12de eeuw. Vanouds is Noordwijk aan Zee een vissersdorp, van waaruit met platbodems de zee werd opgegaan (Noordwijk heeft geen haven). Ook was de kruidenteelt belangrijk: in de 18de en 19de eeuw was Noordwijk het belangrijkste kruidencentrum van Nederland, vooral vanwege de teelt van medicinale kruiden. Sinds het begin van de 20ste eeuw is ook hier het toerisme de belangrijkste economische factor geworden.

2. De Noordelijke Veenstreek – Veen, Meren en plassen

Achter de duinen en de geestgronden ligt de noordelijke Zuid-Hollandse Veenstreek. Dit gebied wordt begrensd in het noorden door het Noord-Hollandse veengebied (met de Haarlemmermeer), aan de oostzijde door het Utrechtse veengebied (met de Vinkeveense Plassen), en aan de zuidzijde door de Oude Rijn. In feite is deze Veenstreek deel van het grotere veengebied langs de gehele Nederlandse kust van België tot Duitsland, dat is ontstaan toen de zeespiegelstijging na de laatste ijstijd tot een einde kwam, zo'n 8.000 jaar geleden. Toen begon in het lagunengebied achter de duinen vegetatie te groeien die zich in dit zoute milieu goed thuis voelde. Langzaam maar zeker raakten de lagunes daardoor gevuld met afgestorven plantenresten. Eerst onder het waterniveau, maar omdat nieuwe planten het ook op de afgestorven resten van hun voorgangers goed deden groeiden ze daar boven uit. De plantenresten die onder water bleven werden in die zuurstofarme omgeving omgezet in veen, boven het grondwaterpeil vergingen ze grotendeels. Maar de weinige resten die overbleven hielden wel water vast, zodat het grondwaterpeil in de loop der tijd hoger kwam te liggen zodat nieuw veen kon worden gevormd. Uiteindelijk groeiden veenkussens uit tot een paar meter boven de zeespiegel. Dat betekent dat het veenpakket achter de duinen meer dan 10 m dik kon worden om uit te lopen naar 0 m tegen het hogere oude land, hier de Utrechtse Heuvelrug.

In eerste instantie was het veen gevuld met zout water. Maar met de neerslag kwam er steeds zoet water bij dat via kreken afstroomde en het oorspronkelijke zoute water verdrong; langzaam werd het water brak en uiteindelijk grotendeels zoet. En door de voortdurende aanwas van niet-verteerde plantenresten werd het oppervlak in de loop der tijd steeds steviger.

Dit proces speelde zich af tussen zo'n 8.000 en 4.000 jaar geleden. Toen had ons land ongeveer de huidige vorm bereikt en was het boven de lijn Bergen op Zoom – Utrecht – Coevorden grotendeels bedekt met veen (behoudens de duinrand, de Utrechtse Heuvelrug en grote delen van Drenthe). Het hele veengebied was vrijwel onbewoonbaar, alleen op hoger gelegen gebieden als donken, kreekruggen en oeverwallen konden mensen leven. In het Zuid-Hollandse veengebied zijn de eerste sporen van bewoning uit zo'n 5.500 jaar oud (de "Vlaardingencultuur"), in de Romeinse tijd werd het wat drukker toen de Romeinen langs hun noordgrens (de "limes", die de Rijn volgde) legerplaatsen stichtten als Woerden, Alphen aan de Rijn en Zwammerdam. Maar in de Hollandse Natte Periode (tussen het jaar 300 en 800 n.Chr.) raakte het gebied weer grotendeels ontvolkt: men had nog geen instrumenten als molens en dijken om de grondwaterstand te beheersen, bij zo veel neerslag werd het zompige land helemaal ontoegankelijk.

Toch bleef de streek trekken, vooral toen na het jaar 800 een klimaatverbetering optrad en het droger werd. Rond het jaar 900 n.Chr. waren de veengebieden bezit geworden van de graven van Holland. Twee eeuwen later begonnen zij met het in cultuur brengen van de grond ten behoeve van de agrarische sector. Belangrijk daarbij was de verbeteringen van de dijkenbouwtechniek (zie bij het deel Rivieren); in de 13de eeuw kwam daar de windmolen bij (die via Spanje uit China naar Nederland kwam). Met deze instrumenten werd het mogelijk land met een hoog grondwaterniveau droog te malen zodat dat (eventueel met een dijkje er omheen) geschikt werd voor landbouw en dus voor bewoning. De graaf gaf stukken grond in pacht uit te aan groepen kolonisten,

Figuur 1: Copepatroon in de Krimpenerwaard (Kaart OSM)

die vanuit droge plekken als veenkussens, donken (stuifduinen uit het pleistoceen) en scheidingskades elk hun eigen kavel ontwikkelden. Wederzijdse plichten en rechten werden vastgelegd in een contract, een "cope". Kavels hadden vaste afmetingen met een lengte van 1250 – 1350 m en een breedte van zo'n 100-125 m. Ze waren voor de ontwatering gescheiden door sloten die ook voor de drooglegging zorgden door het water af te voeren naar weteringen, die op hun beurt uitmondten in de kreken en rivieren. Dit duizend jaar oude cope-verkavelingspatroon is nog steeds herkenbaar in het landschap (en de naam "cope" komt nog voor in diverse plaatsnamen als Boskoop, Nieuwkoop etc.) Wel bleef het een zompig gebied waar het grondwater hoog stond; de veenbodem was in feite alleen geschikt voor de veeteelt (die hier dan ook tot hoge ontwikkeling is gekomen!).

In de 14de eeuw kwam de veenwinning op; in de 16de eeuw werd deze grootschalig. Door het uitgraven en drogen van veen werd turf verkregen, een uitstekende brandstof voor verwarming en bedrijvigheid. Dat bleef zo tot in de 19de eeuw, toen steenkool die positie overnam. Het gevolg daarvan is nog steeds duidelijk aanwezig in de vorm van de tientallen veenplassen zoals in ons gebied de Kager-, Nieuwkoopse en Reeuwijkse Plassen. *Veenplassen zijn in het algemeen ontstaan door menselijke veenwinning; meren hebben normaliter een natuurlijke oorsprong.* Ondertussen waren wel grote gebieden ontveend waardoor ze onder zeeniveau waren komen te liggen!

In dit grote moerasland zijn vóór de drooglegging vanaf de 13de eeuw maar weinig plaatsen tot ontwikkeling gekomen; ook de oude Romeinse vestingplaatsen langs de limes waren vrijwel verdwenen. Maar vanaf dat moment kon het zompige land tussen de rivieren en kreken in cultuur worden gebracht zodat het geschikt werd voor menselijk gebruik: langzaam ontstond er een veen-weidegebied met bijbehorende marktplaatsen en bestuurlijke centra als Woerden, Bodegraven en Leiden. Al bleef het intern verkeer moeizaam vanwege de vele kreken en zompige plekken: handelsroutes en onderlinge verbindingswegen volgden overwegend de waterwegen.

De karakteristieken van de verdere ontwikkeling van dit gebied zie je bij de plaatsbeschrijvingen.

Plaatsen in de noordelijke Veenstreek

Kaag-dorp

Kaag-dorp ligt op het Kaagereiland, een eiland in de Kagerplassen. Deze plassen zijn ontstaan toen vanaf de 14de eeuw werd begonnen met de veenwinning ten behoeve van brandstof voor de steden; de eilanden waren niet-afgegraven stukken veen waarop vee werd geweid. Nog steeds is het eiland een veen-weidegebied, inmiddels met een jachthaven en een grote jachtwerf. Door zijn geïsoleerde ligging in het verleden heeft Kaag een unieke historie en een heel eigen karakter. Je bent hier te midden van de fraaie veenplassen.

Nieuwveen

De eerste bewoners van Nieuwveen vestigden zich hier aan het eind van de 11de eeuw, toen werd begonnen met de ontginning van de veenlanden; turfwinning is lange tijd de belangrijkste bron van inkomsten geweest. De ontginning vond plaats vanaf het riviertje De Kromme Mijdrecht; vanwege de verschillende en onduidelijke eigendomsverdelingen leidde dat tot een zeer specifiek sloten- en kavelpatroon. (De ingewikkelde situatie was het gevolg van de ondoorzichtige machtsverdeling tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland in dit moerassige gebied.) Toen daar aan het eind van de 18de eeuw een eind aan kwam werden de diverse (diepe) plassen die hierdoor waren ontstaan weer drooggemalen en ging men weer over op landbouw en veeteelt. Het land was inmiddels sterk ontveend: het ligt tot 6,0 m onder NAP!

3. De zuidelijke Veenstreek - Veen, Rivieren en Waarden

In dit deel wordt het ontstaan van het landschap in het zuidelijk deel van Zuid-Holland toegelicht – het gebied tussen de Oude Rijn en de Maas.

De rivieren

Voordat er sprake was van menselijke aanwezigheid in dit gebied zorgden kreken in het veenlandschap voor de afvoer van neerslag naar rivieren en daarmee naar zee. De stroomsnelheid van het water in de kreken was betrekkelijk gering; met de permanente aanvoer van water uit hun achterland was die in de rivieren (veel) groter en daarmee krachtiger zodat het rivierwater ook de kreken kon binnendringen – met afslag van zwakke plekken in de veenbodem tot gevolg.

De rivieren mondden uit in zee: het tijwater dat bij eb en vloed door die mondingen heen en weer stroomden zorgde voor een grote aanvoer van sedimenten (zand en klei), die tot een flink eind het binnenland in werden meegenomen en afgezet. Deze sedimenten vormden de oeverwallen, die in het veenlandschap een steviger bodem vormden. Dergelijke wallen fungeerden vaak wel als blokkades voor de hoofdstroom van een rivier: deze zocht daarom regelmatig een nieuwe weg naar zee. De Maas en Rijn kennen elk een groot aantal natuurlijke stroomgoten die al dan niet zijn dichtgeslibd; in latere tijden zijn daar diverse bijgekomen door menselijk ingrijpen.

Toen de eerste mensen dit gebied binnentrokken ontstonden er vooral op de rivieroever nederzettingen: je kon op de oeverwallen droog wonen, contacten tussen de nederzettingen verliepen gemakkelijker over het water, langs de rivier bloeide de jacht en visserij, men kon via het water goed handel drijven. Al bleef het wonen daar gevaarlijk: regelmatig overstromden grote stukken land, en in dat vlakke land waren hoge plekken om veilig naar toe te vluchten niet altijd nabij.

Om het gevaar van overstroming tegen te gaan waren er wel eerder oplossingen bedacht. Zo is rond 200 v.Chr. bij Wijk bij Duurstede al een doorsteek door een oeverwal gemaakt om een deel van het Rijnwater te laten afstromen naar de Lek, toen nog een veenkreek. Wel een tijdelijke oplossing voor de Rijn: door verzandingen benedenstrooms kwamen daar ondanks de verminderde waterafvoer nog steeds overstromingen voor. Pas toen in de 12de eeuw de rivier bij Wijk bij Duurstede volledig werd afgedamd ging daar alle water naar de Lek en waren de grootste problemen voor de Oude Rijn min of meer voorbij.

In die tijd begon men ook met de aanleg van lage kades langs de rivieren op plaatsen waar de kans op overstroming met ernstige gevolgen groot was. Begonnen werd met dwarsdammen (kribben) bovenstrooms bij bedreigde nederzettingen. Maar omdat deze betrekkelijk weinig effect hadden ging men spoedig over op de aanleg van strekdammen langs zulke nederzettingen; benedenstrooms maakte men overlaten om het overtollige water te laten overstromen op plaatsen waar dat minder kwaad kon. In de loop der tijd bleken deze kades steeds verder te moeten worden verhoogd, verlengd en versterkt om effectief te zijn – de huidige rivierdijken zijn het resultaat daarvan. Dit proces verliep door de tijd heen met vallen en opstaan: het aantal overstromingen vanwege ijsdammen, dijkzwakten, ondergravingen en doorspoelingen etc. is legio, gepaard gaand met een groot verlies aan mensen- en dierenlevens (nog steeds blijft die dreiging actueel!).

Een volgende mijlpaal in de ontwikkeling van de bestrijding van de wateroverlast is de introductie in de 13de eeuw van de windmolen in Nederland, die via Spanje uit China kwam. Hiermee werd het mogelijk de waterstand beter te reguleren in een gebied met een lagere waterstand dan de omgeving: met de windmolen en de dijk kon het “polderen” beginnen!

Maar dat betekende niet dat de strijd tegen het water gestreden was: voortdurend bleken aanpassingen en verbeteringen nodig, en bleek het water een geduchte tegenstander. Mede omdat door het droogmalen van het binnendijkse land dit inklonk en het hoogteverschil tussen de rivier en het land steeds groter werd behaalde het water regelmatig een overwinning die de mens opnieuw uitdaagde. Dat deze strijd bepalend is voor de huidige inrichting van het landschap is in Hollandse rivierenland overal goed zichtbaar: je kunt overal goed zien dat dit landschap mensenwerk is.

Het veen en de waarden

Het zuidelijk Veengebied behoort ook tot eerder besproken Hollandse veengebied, maar de grote rivieren Rijn en Maas met hun diverse nevenlopen hebben er stevig hun stempel op gedrukt. Zo beslaat het veen het hele gebied van het oude estuarium van deze rivieren en liep het oorspronkelijk bijna tot Nijmegen door. Door de combinatie van rivieren afstromend naar zee door een veengebied heeft hier een uniek landschap gebracht: het Waardenlandschap.

Een “waard” was oorspronkelijk de naam voor een vlak stuk land langs een rivier. Nadat dijken een grote rol zijn gaan spelen bij de bescherming van het land tegen overstromingen wordt de naam veelal gebruikt voor het binnendijks beschermde land; het buitendijks land (de “uiterwaard”) kan bij hoog water onderlopen. De grote Hollandse waarden zijn bijzonder omdat zij volledig zijn omsloten door rivierarmen. Het zijn de Krimpenerwaard, de Lopikerwaard (grotendeels Utrechts gebied – in het verleden vaak toneel van strijd tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland), de Alblasserwaard en de Hoekse Waard. Waar nu de Biesbosch ligt lag tot 1421 de Groote Waard; bij de Sint-Elizabetsvloed in dat jaar werd die Waard volledig verzwoegen en ontstond de Nieuwe Merwede als hoofdafvoer van de Waal, inmiddels de actiefste stroomgeul van de Rijn.

Waarden komen met name voor langs het benedenstrooms deel van een rivier. Voor de Rijn (de belangrijkste rivier waar het om de Hollandse Waarden gaat, inclusief zijn nevenstromen als Lek, Hollandse IJssel en Waal) is dat dus over vrijwel de gehele lengte tussen Lobith en de Noordzee. Omdat de waarden over dat traject steeds op elkaar aansluiten loopt het land met de rivier mee geleidelijk af naar zee. Dat betekent dat neerslag ook die kant op stroomt om daar een uitweg te zoeken. Voordat de waarden werden bemalen gebeurde dat op natuurlijke wijze via kreken en rivieren, maar toen de waarden werden ingedijkt kwamen ze door inklinking onder het waterniveau van die afvoerkanalen te liggen en was kunstmatige ondersteuning nodig: de windmolen.

Dat de neerslag in de waarden altijd al naar het laagste punt stroomde zie je goed als je naar dat laagste punt in het gehele waardengebied gaat: Kinderdijk. Daar kwam in het verleden al zoveel water naar toe dat in de 17de eeuw ruim 25 molens nodig waren om in enkele molengangen dat water voldoende boven NAP te brengen om de afvoer te bewerkstelligen. Een zeer indrukwekkend gezicht (zeker als je op de kop van het boezemwater de afmetingen van de drie gemalen ziet die bij momenten van gebrek aan windenergie het werk van de molens moeten overnemen!).

De gehele lengte van de serie waarden van de Duitse grens tot Kinderdijk is meer dan 100 km. Dat betekent dat er ook in het tussengebied maatregelen nodig zijn om de waterstand beheersbaar te houden. De ondergrond loopt immers naar het westen geleidelijk af, de waterstroom wil dus daar naartoe. Deze moet daarom worden geremd om onderweg het gewenste waterniveau te verkrijgen en om ongewenste ophoping op het laagste punt te voorkomen. Dat een goede regulering van groot belang was bleek al kort na de eerste drooglegging van de waarden na bedijking en bemaling in de 13de eeuw. Vanuit de Gelderse waarden was afvoer van de neerslag het eenvoudigst naar de naastgelegen Hollandse waarden – die lagen immers lager. Maar die kregen daarmee zoveel water te verwerken dat hun molens regelmatig onvoldoende capaciteit hadden – de Hollandse badkuip

liep vol. Omdat het graafschap Holland en het hertogdom Gelre (in die tijd nog onafhankelijke instanties – Nederland was nog geen land met een centraal gezag) niet tot overeenstemming konden komen hoe dit probleem op te lossen legde Holland in 1284 op de toenmalige grens met Gelre de Diefdijk aan, een afdamming tussen de Lek en de Waal. Gelre had daarmee te zorgen voor zijn eigen badkuip – en Holland had een kleiner waterprobleem.

Kleiner - want de Hollandse waarden bleven een badkuip: een landschap ingesloten tussen rivierarmen, door inklinking een grondwaterpeil lager dan dat van de omringende rivieren, en een groot oppervlak, dus ontvingen ze veel neerslag. Om een adequate binnendijkse waterstandbeheersing te realiseren ontwikkelde men daarom het systeem van tiendwegen. Bij het in cultuur brengen van de waarden werden deze ingedeeld in vakken met een gemiddeld hoogteverschil ten opzichte van elkaar van 15 – 30 cm. Langs een vakgrens werden twee wateringen gegraven, tussen de wateringen werd met de uitgegraven grond een kade aangelegd met daarop een tiendweg. Molens op regelmatige onderlinge afstand maalden het boezemwater vanuit de laagst gelegen watering naar de hoger gelegen om dat zo - eventueel in enkele stappen - op de rivier uit te slaan. De tiendweg kon ook worden gebruikt als startbasis voor de kavelontginning.

De Waarden tonen op fraaie wijze het oerhollandse landschap met hun veenweiden en knotwilgen, dijken en molens (Kinderdijk!), moerassige delen (Loetbos!), oude krekens en wateringen, tiendwegen en kleine nederzettingen – en welke ingenieuze oplossingen zijn bedacht om dit zompige land voor menselijk gebruik geschikt te maken.

Plaatsen in het zuidelijk veengebied

Bodegraven is door de Romeinen gesticht als legerplaats; vanuit die rol groeide het uit tot een kleine nederzetting. Maar ook die verdween in de Hollandse Natte Tijd, om weer in geschriften genoemd te worden rond de 11de eeuw. Na een lang dispuut tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland viel het in de 13de eeuw aan die laatste ten deel. Vanaf dat moment werd de ontginning van de landerijen rond het dorp voortvarend aangepakt. Bodegraven lag in een betrekkelijk laag, daardoor zeer moerassig gebied. Met een zeer typische verkavelingsvorm en droogmakerij lukte die ontginning uiteindelijk.

Bodegraven ligt vlak achter de Oude Hollandse Waterlinie. Toen in het Rampjaar 1672 de Fransen Nederland binnenvielen hield het water ze in eerste instantie goed tegen, maar toen de winter aanbrak vroom die Waterlinie (die hier op zijn smalst was) dicht. Daardoor konden de Fransen hem gemakkelijk oversteken om Bodegraven volledig plat te branden. Om herhaling van zo'n ramp te voorkomen werd ten oosten van het dorp het fort Wierickerschans gebouwd.

Vanwege zijn centrale ligging in het Groene Hart is Bodegraven een bekend centrum van de kaashandel geworden; een aantal karakteristieke kaaspakhuizen en het kaasmuseum herinneren daar aan.

Boskoop

Boskoop is gesticht in de 12de eeuw op de oevers van de Gouwe. Al spoedig bleek de grond daar bijzonder geschikt voor de boomteelt, en dan speciaal de fruitboom. Daarnaast deden druiven het goed en was teelt van siergewassen succesvol. Doordat het landschap ten behoeve van deze specialisatie door de mens op veel punten is aangepast oogt Boskoop bijzonder: het slagenlandschap hier is uniek in de wereld door de vele sloten, schouwen, moerbomen, draai- en ophaalbruggetjes en houten schuren in combinatie met enkele diepe veenpolders.

Oudewater

Oudewater ontstond rond het jaar 1100 bij de samenvloeiing van de Hollandse IJssel en de Lange Linschoten. Daar lag het strategisch in het grensgebied van het Graafschap Holland en het Stichtse Utrecht, waar het toe behoorde. Dat gaf aanleiding tot diverse schermutselingen en disputen: in 1280 werd Oudewater door het Graafschap overgenomen. Maar inmiddels is dit weer rechtgezet: in 1970 keerde Oudewater terug naar Utrecht.

Bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog was Oudewater één van de 12 republiekeïse steden die deelnamen aan de Eerste Vrije Statenvergadering in Dordrecht: voor de toenmalige Spaanse overheerser aanleiding om de bevolking uit te moorden en de stad plat te branden. Daar kwam de stad weer overheen door met de touwproductie (uit hennep, die tot in de verre omgeving werd verbouwd) een redelijke welvaart op te bouwen; de bijnaam "Geelbuiken" herinnert nog aan deze tijd. Ook werd het een vestingstad als onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie.

Sinds de teloorgang van de touwfabricage door de industrialisatie in de 19de eeuw verarmde de stad; inmiddels is het tij gekeerd. Het grote aantal historische panden en monumentale gebouwen heeft er toe bijgedragen (vermoedelijk aangevuld met het feit dat de opnamen van het TV-programma Swiebertje hier zijn gemaakt) dat de binnenstad nu beschermd stadsgezicht is

De (Oude) Hollandse Waterlinie

Op de grens van Utrecht en Zuid-Holland wandel je door het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie. Deze is aangelegd in het Rampjaar 1672, het jaar waarin de Republiek der Nederlanden de oorlog verklaarde aan Engeland, Frankrijk, en de bisdommen Münster en Keulen. Om te verhinderen dat de Fransen Holland zouden bezetten werden tussen Muiden en Gorinchem een hele strook landerijen onder water gezet: een techniek die al eerder zijn effectiviteit had bewezen. Langs de linie werden diverse verdedigingswerken gebouwd als vestingsteden, forten, versterkte plaatsen en schansen. Deze Linie werd tot in de 19de eeuw operationeel gehouden, toen werd hij vervangen door de oostelijker gelegen Nieuwe Hollandse Waterlinie (die ook Utrecht omsloot; de vijand zou naar verwachting eerder uit het oosten komen!). In het landschap en in diverse steden zijn nog veel sporen van de Oude Linie te vinden, het bezoeken daarvan een eigen project waard. Neem daarvoor b.v. het Streekpad Oude Hollandse Waterlinie, gerealiseerd door TeVoet in samenwerking met de Groende Hart Organisatie!

4. De Haaglanden.

Haaglanden was vanaf 1992 de naam van het stadsgewest Den Haag. In 2014 ging dat op in de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag; de eerdere naam wordt nu vaak gebruikt voor diverse streekgebonden activiteiten.

Den Haag heeft al een zeer oude geschiedenis, al kwam hier pas laat (in de 13e eeuw) een nederzetting tot stand. Sporen van de eerste bewoning door mensen stammen uit zo'n 3.000 jaar v.Chr. Men kon hier toen terecht op de kustlijn, waar strandwallen met daarop de Oude Duinen een droge strook tussen de zee en het moerasgebied in het binnenland vormden. Later bouwden de Romeinen hier (waar nu Voorburg ligt) hun meest noordelijke stad: Forum Hadriana.

Rond het jaar 300 n.Chr. trokken de Romeinen zich terug uit Nederland. Hun plek werd langs de kust langzamerhand ingenomen door de Friezen: uiteindelijk was de hele kuststrook van Oost-Friesland tot Zeeland Fries. In de 8ste eeuw werd ook deze streek deel van het rijk van Karel de Grote, die Europa na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk weer tot eenheid bracht. Al was dat maar tijdelijk: in de 10de eeuw werd dat rijk vanwege erfopvolging weer gesplitst in het Frankische Rijk aan de westkant en het Heilige Roomse Rijk in Midden-Europa. Het hele gebied dat nu grotendeels Nederland omvat werd deel van dat laatste en vormde de provincie West-Frisia.

Veranderingen in het klimaat in de 11e en 12e eeuw gingen gepaard met zware stormen en veranderingen in de overheersende wind- en zeestroomrichtingen. De stormen braken regelmatig door de (primitieve) dijken waarbij veel slachtoffers vielen. Toen in 1230 ook de hoofdburcht van de graaf van Holland in Vlaardingen wegspoelde verhuisde hij naar het huidige Den Haag. Daar bouwde hij het 'Hof van Holland' met bijbehorende nederzetting op de plek waar nu het Binnenhof ligt: de geboorte van Den Haag.

Door de nieuwe stroomrichtingen zijn op en vóór de Oude Duinen de Nieuwe Duinen ontstaan, waarmee de kustlijn ook een stuk vooruit groeide. Omdat het veengebied achter de duinen door verbeterde technieken inmiddels beter bewoonbaar werd en de bodem daar vruchtbaarder was, raakten de duinen ontvolkt: de graaf zag gelegenheid om dat gebied tussen Den Haag en Katwijk tot zijn privé-jachtgebied te verklaren. Tot in de 19e eeuw bleef het een groot ongestoord natuurgebied, waarin het wild vrij spel had (behoudens enig grafelijk gevaar). En dat bleef zo, ook nadat de graaf toen zijn privilege verloor, omdat het gebied beperkt

toegankelijk werd gehouden ten behoeve van de Haagse drinkwaterwinning.

Vanaf de 16e eeuw ontdekten de Haagse notabelen de schoonheid van het duinlandschap en bouwden daar zo'n 26 buitenplaatsen in en tegenaan. Zo groeide Wassenaar uit tot lustoord met de fraaiste optrekjes, zie bijvoorbeeld kasteel Oud-Wassenaar, Huize De Pauw en Clingendael – ook het koninklijke Huis ten Bosch past daarbij (al ligt dat binnen de grenzen van Den Haag). En heel recent: museum Voorlinden.

Den Haag was van oudsher het bestuurlijk centrum van Holland. Nederland was na de Napoleontische tijd in 1813 samen met België een politieke natiestaat geworden met een centraal gezag, "Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden", met Den Haag als bestuurlijk centrum. Dat bleef zo, ook na de afscheiding van België in 1830. Het graafschap Holland, dat toen ongeveer het huidige Noord- en Zuid-Holland omvatte, was inmiddels wel een provincie geworden, maar wel de machtigste binnen het koninkrijk. Om dat ietwat recht te trekken werd in 1840 de provincie in tweeën gedeeld, waarbij Den Haag hoofdstad werd van het zuidelijk deel en Haarlem van het noorden. Amsterdam werd als grootste stad de ceremoniële hoofdstad van het koninkrijk.

5. Schieland en Delfland.

Schieland en Delfland vormen samen het gebied tussen de Noordzee, De Nieuwe Waterweg, Het Scheur (een regionale zijtak van de Maas), de Nieuwe Maas, de Hollandse IJssel en Rijnland. Landschappelijk is het binnen Holland een uniek gebied. Ook begonnen na de laatste ijstijd als veengebied achter de Oude Duinen, maar met een heel eigen geschiedenis. Daarbij speelt de Maas een grote rol. Deze liep zoals nu onder het gebied langs, maar stroomde tot in de Romeinse tijd vanaf Maassluis ietwat noordelijker langs Naaldwijk naar zee. De riviermonding was een groot estuarium, in de Romeinse tijd bekend als Helinium. Door deze grote opening stroomden tussen eb en vloed al grote hoeveelheden water heen en weer, terwijl er bij ongunstige weersomstandigheden veelvuldig zee-inbraken optraden met grote overstromingen in het binnenland tot gevolg. Het gebied werd een overgangsgebied tussen zee en land met regelmatig wisselende aangroei en afslag. Het resultaat daarvan: een landschap met veel kreken en opbollende veenkussens, overdekt met diverse klei- en zandafzettingen. Bewoners die het aandurfd en vestigden zich op kreekruggen en hogere veenkussens. Met de ontwikkeling van de dijkenbouw en de introductie van de windmolen in de 13de eeuw werd ook hier een begin gemaakt met het in cultuur brengen van het veen

Schieland is het oostelijk deel van dit gebied, het gebied aan de noordzijde van Rotterdam. De ontginning van dit gebied vanaf de 13de eeuw heeft een eigen karakter voortkomend uit de centrale rol van een grote stad. Daar kwam in die tijd een grote vraag op naar brandstof voor verwarming en industriële bedrijvigheid, dus naar turf. Bij de winning daarvan ontdekte men op enige diepte een zand- en kleilaag, die met veenresten ook hier een vruchtbare bodem leverden voor agrarische activiteiten. Ondernemende Rotterdammers hebben deze win-win-situatie aangegrepen om een groot gebied vrijwel geheel te ontvenen - met als resultaat een flink aantal veenplassen en het laagste stuk Nederland, met als dieptepunt de polder tussen Nieuwerkerk aan de IJssel en Moordrecht – tot 6,7 m onder NAP!

Deze lage ligging maakte het steeds noodzakelijker te komen tot een goed geregelde waterbeheersing. Eerst was dat een zaak van eigen initiatief: ieder die overstromingsgevaar voor zijn land zag beveiligde zichzelf daartegen. Maar al spoedig bleek een centrale aanpak nodig: met het overtollige water over je eigen dijk naar de buurman te malen bereik je geen blijvende oplossing. Dit probleem had zich al eerder voorgedaan rond de Oude Rijn: daarom had Willem II, graaf van Holland, daar in 1255 ingegrepen door het overkoepelende Hoogheemraadschap Rijnland in te stellen. Voortbouwend op het succes daarvan stelde zijn opvolger Floris V in 1273 het Hoogheemraadschap Schieland in.

Een van de eerste grote activiteiten van dit waterschap was de aanleg van Schielands Hoge Zeedijk tussen Schiedam (waar hij aansloot op Delflands Hoge Zeedijk) en Gouda. Deze was nodig om het binnenland te beschermen tegen hoog water vanuit zee, dat nog vrij kon binnendringen via de grote openingen in de duinenrij door de monding van de grote rivieren hier.

Delfland is het westelijk deel van het gebied, het gebied tussen Schiedam, Zoetermeer, Den Haag en Hoek van Holland. Aan het eind van de 10e eeuw stichtte de graaf van West-Frisia, Dirk II, op de oeverwal van de Maas een burcht ter hoogte van het huidige Vlaardingen, het punt waar Oude en Nieuwe Maas samenkwamen. Omdat zijn opvolger, zoon Dirk III, zich als goede Fries ten opzichte van de keizer tē eigenzinnig gedroeg (hij hief bijvoorbeeld tol op passerende handelsschepen) stuurde die een leger op hem af om hem te corrigeren.

Dat leidde in 1018 tot de Slag bij Vlaardingen, die in het zompige gebied door het (te) zwaarbewapende keizerlijke leger werd verloren. De keizer stak verder geen energie meer in deze uithoek van zijn rijk en het graafschap Frisia werd vrijwel onafhankelijk. Vanaf het jaar 1101 onder de naam "Holland", de naam van de kern van het gebied. Holland stond op de kaart!

De Delf

Na de Romeinse tijd slibde de Maasmonding hier dicht en verlegde de Maas zijn hoofdstroom meer naar het zuiden. De neerslagafvoer vanuit Delfland werd daarmee ernstig bemoeilijkt: het gebied werd zeer drassig en daarmee onleefbaar, de bevolking trok grotendeels weg. Dat duurde tot in de 10e eeuw. Graaf Dirk II stimuleerde toen het winnen van veen. Ontginning vond plaats vanaf de hogere veenkussens. Bij zo'n ontginning werd vanuit de startplaats vooruit gewerkt: waar ontginningen vanuit twee plaatsen elkaar tegenkwamen werd voor de afwatering een brede wetering aangelegd. Dat was ook het geval voor de ontginningen vanuit Pijnacker en Abtswoude: die kwamen elkaar tegen ter hoogte van (nu) Delft. De ontvener groeven (delfden) een wetering naar het zuidelijk gelegen veenriviertje De Schie. Die wetering kreeg de naam 'Delf' en de nederzetting die hierlangs ontstond werd Delft. Het werd een Hofstad met een hofstede van de graaf, de voorloper van het huidige Prinsenhof.

De Delf liep noord-zuidelijk ongeveer in het midden van Delfland. Daardoor was er al snel sprake van 'het Oostland' en 'het Westland'. Die laatste naam is genoegzaam bekend. De naam het Oostland (met o.a. Zoetermeer, Pijnacker en Bleiswijk) is in de vergetelheid geraakt, maar wordt sinds enige tijd weer meer gebruikt voor bestuurlijke en industriële activiteiten

Door de voortschrijdende ontvening in Delfland werd beheersing van de waterstand steeds essentiëler: het landoppervlak kwam steeds verder onder zeeniveau te liggen. In het begin leidde dat regelmatig tot conflicten tussen gebieden die afwaterden op elkaars terrein, maar ook hier greep om dat tegen te gaan stelde in 1289 Floris V, graaf van Holland, ook hier een Hoogheemraadschap in, Delfland. Dat begon spoedig met de aanleg van Delflands Hoge Zeedijk langs de Maas, een van de eerste grote zeedijken in Holland.

6. De Rijnmond

Een bijzonder stukje van het Zuid-Hollandse rivierengebied is de Rijnmond. De Rijnmond zeg je? De Maasmond zul je bedoelen! De Rijn is hier nooit geweest. Die stroomde oorspronkelijk door Duitsland veel verder naar het noorden, pas na de voorlaatste IJstijd ging hij de bocht naar Nederland maken. En dan daar ook nog eerst via het huidige IJsseldal naar de Waddenzee, om later via wat nu de Oude Rijn is in de Noordzee uit te monden. En dan stroomt tegenwoordig ook vrijwel al zijn water af via Waal, IJssel en Lek – landschappelijk is hier niet veel Rijn meer!

De Maasmond dan? Die ligt eigenlijk meer voor de hand, al is de hoofdstroom van die rivier na de Elizabethvloed in 1421 wel verlegd naar het zuiden. Maar met de Oude en Nieuwe Maas binnen haar grenzen is de naam Maasstad voor Rotterdam toch te begrijpen – de keuze voor Rijnmond vraagt een andere (economisch-internationale?) verklaring.

De naam Rijnmond is vooral bekend vanwege de grootschalige haven- en industriële activiteiten in deze regio. Deze begon hier in de 14de eeuw in Dordrecht, destijds het belangrijkste handelscentrum van de noordelijke Spaanse Nederlanden. Die stad lag gunstig aan relatief dieper vaarwater, met een goede en veilige toegang naar zee en goede (vaar-)verbindingen het verdere binnenland in (o.a. naar België, het economisch centrum

Dat begint te veranderen met de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), als de dichter aan de kust gelegen militaire havens (Hellevoetsluis, Brielle, Maassluis en Rotterdam) belangrijker worden. En als in de 17de eeuw de Gouden Eeuw voor Holland begint profiteren ook de handelssteden die gunstiger lagen dan Dordrecht daar volop van.

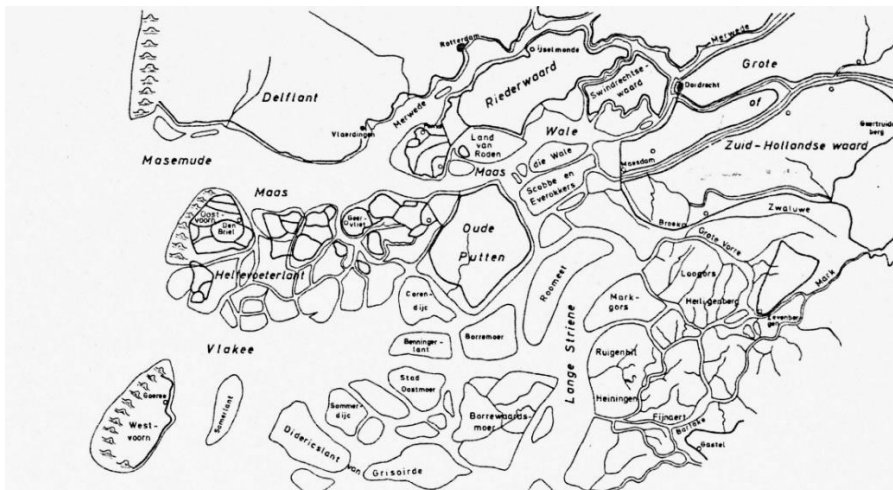
De Industriële Revolutie, die eind 18de eeuw in Nederland arriveert, vindt hier een vruchtbare bodem met deze voorgeschiedenis en de ligging op het knooppunt van belangrijke verbinding(s)wegen tussen buitenlandse industriële centra. Deze ontwikkeling zet zich voort tot nu toe - het haven- en industriegebied slokt langzaam maar zeker de hele regio op en groeit steeds naar oost en west uit. Voor de onverharde wandelaar een uitdaging hierin zijn/haar weg te vinden, maar de kans is klein dat je een stukje wandelt zonder industrie aan de horizon te zien. En om zo'n route te vinden vergt een goede kennis van dit gebied – ze zijn

vooral te vinden aan de randen. Wel een indrukwekkend landschap, een toonbeeld van hoogontwikkeld technisch menselijk kunnen.

7. De Zuid-Hollandse Eilanden

Ten zuiden van Rotterdam liggen de Zuid-Hollandse eilanden. In totaal een stuk of tien, waarvan de grootste Voorne-Putten, de Hoekse Waard en Goeree-Overflakkee. Ook hier ontwikkelden zich tijdens de zeespiegelstijging na de laatste ijstijd vanaf zo'n 8.000 jaar geleden strandwallen en duinen, maar vanwege het grotere verschil in de waterstand tussen eb en vloed stroomden er veel grotere hoeveelheden water door openingen in de duinenrij heen en weer, die daardoor ook uitsleten; met de bijdrage van Maas en Schelde ontstonden tussen de stroomgeulen eilanden. Toen in de eerste eeuwen n.Chr. het klimaat veranderde draaide de hoofdrichting van de wind zodat stormen meer loodrecht op de kust kwamen te staan. Samen zorgde dit er voor dat vrijwel al het oude veen in dit gebied werd afgeslagen. Oorspronkelijk resteerde er een wadachtig deltagebied met tientallen eilandjes en eilanden, getijdengeulen, zandophoping, veenresten en kleikommen; de mens was weggetrokken.

Het klimaat verbeterde weer rond het jaar 800 en het gebied raakte weer bewoond. Er was een krekenslandschap ontstaan, waarin bij het heersende tijverschil betrekkelijk grote eilanden ontstonden. Met de grote aanvoer van sedimenten uit zee (zand en klei) groeiden eilanden door aanslibbing gemakkelijk aan, maar bij storm sloegen zij ook weer gemakkelijk af.

Figuur 2: Het Deltagebied in het jaar 1300 (uit: *Geschiedkundige Atlas van Nederland 1937*)

Dat veranderde vanaf de 12de eeuw, toen de eerste defensieve dijken werden aangelegd. Met de recente ontwikkeling van de dijkenbouwtechnieken konden de eilanden ook permanent worden vergroot: aanslibbingen door een dijk tijdig konden worden beschermd tegen afslag. Eilanden die voldoende dicht bij elkaar lagen konden ook permanent aan elkaar worden verbonden, zoals dat is gebeurd met Voorne en Putten, Goeree en Overflakkee. (In Zeeland hetzelfde: Schouwen is nu verbonden met Duiveland, Walcheren met Noord-Beveland – en Noord-Beveland met Noord-Brabant, al gebeurde dat in de 19de eeuw in het kader van de aanleg van de spoorlijn van Bergen op Zoom naar Goes.) Op het eiland Tiengemetten, tegenwoordig een beschermd natuurgebied waar de natuur grotendeels zijn gang kan gaan, kun je zien hoe de eilanden er in die tijd uitzagen.

Toen het gebied bewoond raakte werd Geervliet de eerste belangrijke plaats met de Hof van Putten en de tol in de vaarweg van Rotterdam naar Antwerpen door de Bernisse. Later ontstonden er twee nederzettingen die uitgroeiden tot steden met een bijzondere rol in de ontwikkeling van Holland.

Brielle, gelegen op Voorne, was in de middeleeuwen de vijfde stad van Holland door zijn gunstige ligging: het lag aan diep vaarwater aan de luwe zijde van het land (waardoor het vanuit zee betrekkelijk veilig toegankelijk was voor zeilschepen), en aan de toenmalige monding van de Oude Maas (waardoor het een goede waterverbinding had met het achterland). En het lag op een eiland, dus tamelijk geïsoleerd vanaf het vasteland. De Watergeuzen hadden hier een betrekkelijk stevige uitvalbasis om in de 16de eeuw de strijd tegen de Spaanse overheersers te beginnen!

Tot aan de 18de eeuw was Brielle de belangrijkste toegangshaven naar zee voor Rotterdam. Toen verzandde deze en werd de route langs Hellevoetsluis de hoofdroute; Brielle bleef een vissershaven. De stad heeft sindsdien de tand des tijds tamelijk ongeschonden weerstaan en is nu een fraai voorbeeld van een oude Hollandse vestingstad.

Hellevoetsluis, ook gelegen op Voorne, was in de 17de eeuw een kleine handelsstad; met de komst van de Rotterdamse Admiraliteit die hier zijn uitvalsbasis vestigde werd het een belangrijke oorlogshaven (o.a. voor Piet Hein reden om zijn Zilvervloot hier binnen te brengen). Maar in de 19de eeuw verloor het zijn belang voor de handel door de aanleg van de Nieuwe Waterweg, en in de 20ste eeuw voor de marine door de verplaatsing van de marinehaven naar Den Helder. Het rijke historisch verleden is met de vesting, de verdedigingswerken en de oude haven goed zichtbaar gebleven!

Tekst: Jos van der Heide

Met dank aan Bertie Schonk en Frans Meijdam voor hun bemerkingen, A.G. Jongmans e.a. voor het boek "Landschappen van Nederland", en Wikipedia